

مقاله پژوهشی

گونه شناسی معماری مساجد تاریخی استان کرمان بر مبنای ساختار فضایی

سید محمد حسین ذاکری^{۱*}، سحرالسادات سعید^۲

۱- دانشیار بخش معماری، دانشکده هنر و معماری، دانشگاه شیراز، شیراز، ایران

۲- دانشجوی کارشناسی ارشد مطالعات معماری ایران، دانشکده هنر و معماری، دانشگاه شیراز، شیراز، ایران

چکیده

استان کرمان با ریشه‌های عمیق در تاریخ و تمدن ایران، میراث فرهنگی ارزشمندی را در خود جا داده است و در این میان، مساجد به عنوان یکی از مظاهر اصلی تاریخی و فرهنگی، همواره جایگاه خاصی داشته‌اند. با این حال، به نظر می‌رسد مساجد کرمان آن چنان که شایسته است مورد مطالعه و توجه قرار نگرفته‌اند. لذا این پژوهش، با هدف شناخت بیشتر و گونه‌شناسی مساجد استان کرمان، آغاز شد و در این راستا از روش تحقیق توصیفی-تحلیلی استفاده شد. کلیه مساجد ثبتی و تاریخی استان کرمان، از صدر اسلام تا پایان دوره پهلوی اول مورد بررسی قرار گرفت. در بررسی و جمع‌آوری اطلاعات اولیه، ۴۲ مسجد مورد شناسایی قرار گرفت. ولی با توجه به تخریب بعضی مساجد و یا فقدان مدارک لازم در نهایت ۳۳ مسجد مورد بررسی نهایی قرار گرفت. مساجد بر اساس عناصر و اندام‌های فضایی و همچنین به لحاظ محصوریت فضایی مورد بررسی قرار گرفتند. در نتیجه این تحقیق، مساجد استان کرمان به سه گونه اصلی شامل مساجد تک فضایی و تنها دارای فضای بسته، مساجد با فضای باز و بسته و مساجد با فضای باز، نیمه‌باز و بسته تقسیم شدند. هرگونه، با توجه به نوع اندام فضایی که از آن برای ایجاد محصوریت، استفاده شده است، به زیرگونه‌های متفاوتی تقسیم شد و حالات مختلف هر زیرگونه بر اساس نوع استقرار و چیدمان فضاها، تشریح شد.

تاریخ دریافت:

۲۲ فروردین ۱۴۰۳

تاریخ پذیرش:

۱۲ آبان ۱۴۰۳

کلیدواژه‌ها:

گونه شناسی،
معماری مسجد،
ساختار فضایی،
مساجد کرمان،

doi : 10.22034/AHDC.2024.21606.1802

E-ISSN: 2645-372X /© 2023. Published by Yazd University This is an open access article under the CC BY 4.0 License (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).



۱- مقدمه

در میان اندام‌های درون‌شهری هر شهر و روستا، نیایشگاه همیشه جای ویژه خود را داشته و دارد و از اندام‌های دیگر نمایان‌تر و چشم‌گیرتر است و از این‌روست که همه‌جا در دل آبادی جای گرفته است. نیایشگاه چون بزرگ‌ترین ساختمان آبادی بوده در آغاز نیازی نداشته که نشانی ویژه داشته باشد و خودبه‌خود نگاه هر گذرنده‌ای را به‌سوی خود می‌کشد، اما پس از گسترش آبادی، نخست با افراشتن درگاه‌ها و نهادن ماهرخ و توق بر بلندترین جای آن و سپس با ساختن میل و برج در کنار و نزدیک آن، باشندگان آبادی و گذریان بیگانه را به نیایشگاه راهنمایی می‌کردند (پیرنیا، ۱۳۸۷). با ورود مسلمانان به ایران و وارد شدن تمامی ارزش‌های راستین الهی به این مرزوبوم، تاروپود جامعه طبقاتی ساسانی یک‌باره به هم‌ریخت و طرحی نو برای زندگی و حیات آدمیان پی‌ریزی شد. جامعه متفرق ایرانی که نتیجه منطقی اختلافات ادیان جاهلی بوده است با پیام جدیدی که ارتش اسلام از سرزمین رسول خدا(ص) برای آن‌ها ارمغان آورد که احتیاج به فضاهای عبادی سیاسی نماز جماعت و جمعه مسلمانان را واداشت تا به ساختن اولین مساجد در ایران اسلامی اقدام کنند (زمر رشیدی، ۱۳۸۸). با توجه به اعتقادات و باورهای اسلامی مردم کرمان، مساجد این دیار همواره از رونق خاصی برخوردار بوده و کرمان پیشگام ساخت و احداث مسجد به شمار می‌رود (گلاب زاده، ۱۳۹۴). با ظهور اسلام در ایران، ساختمان‌های مذهبی و مساجد به‌عنوان قلب جوامع اسلامی شکل گرفتند. این مساجد در طول تاریخ با توجه به تغییرات هنر و معماری، شکل و طرح‌های متنوعی را به خود گرفتند. استان کرمان نیز به‌عنوان یکی از مناطق با تاریخ و فرهنگ غنی، میزبان بسیاری از مساجد تاریخی و مهم بوده است. این مساجد، اغلب در فهرست آثار ملی ثبت شده و به‌عنوان بخشی از میراث فرهنگی ملی موردحفاظت و نگهداری قرار می‌گیرند. با این حال، بسیاری از مساجد تاریخی استان کرمان هنوز به‌طور کامل شناسایی و ثبت نشده‌اند و برخی از آن‌ها نیازمند مرمت و بازسازی هستند. با توجه به اهمیت حفظ و نگهداری این مساجد تاریخی و همچنین بازشناسی الگوهای معماری مورداستفاده در هر منطقه از ایران، این پژوهش تلاش می‌کند تا به بررسی و گونه‌شناسی این مساجد بپردازد.

پرسش‌های پژوهش

انواع گونه‌های معماری مساجد تاریخی استان کرمان بر مبنای اندام‌های فضایی آن‌ها به چه صورت است؟

۲- پیشینه تحقیق

به نظر می‌رسد تحقیقی که کلیه مساجد تاریخی کرمان را موردبررسی قرار داده باشد، صورت نگرفته است ولی در این بخش تلاش شد کلیه پژوهش‌هایی که به گونه‌شناسی مساجد در سایر مناطق کشور پرداخته‌اند موردبررسی قرار گیرد. با مطالعه و بررسی ۲۹ پژوهش مرتبط با گونه‌بندی مساجد در مناطق مختلف کشور، معیار گونه‌بندی آن‌ها، تعداد نمونه مورد مطالعه و تعداد گونه‌های شناسایی شده و نام‌گذاری گونه‌ها در این تحقیقات موردبررسی قرار گرفت. در ادامه تعدادی از آن‌ها در قالب یک جدول ارائه شده است.

جدول ۱: برخی از پژوهش‌های مرتبط با گونه‌شناسی و یا تحلیل مساجد ایران

عنوان پژوهش	منبع	معیار گونه‌بندی	تعداد نمونه مورد مطالعه	تعداد گونه شناسایی شده	نام گونه‌های شناسایی شده
گونه شناسی مساجد بلوچستان ایران از دوره قاجاریه تا معاصر	خمري، رضا، پاسيان، رجبعلي، رونده، حسن. ۱۴۰۰. گونه‌شناسی مساجد بلوچستان ایران، از دوره قاجاریه تا معاصر. مطالعات معماری ایران، ۱۱(۱)، ۲۰۵-۱۸۹	بر اساس اندام‌های فضایی	۲۲	۳	صحن- شبستان، صحن- رواق- شبستان، دو شبستانی

گونه شناسی تحلیلی مساجد تاریخی حوزه فرهنگی کردستان ایران	خادم‌زاده، محمدحسن، معماریان، غلامحسین، صلواتی، کامیار. ۱۳۹۶. گونه‌شناسی تحلیلی مساجد تاریخی حوزه فرهنگی کردستان ایران. مطالعات معماری ایران، (۱۱)۶، ۱۳۴-۱۰۳	بر اساس محصولیت فضایی	۲۷	۲	شبستانی (بدون حیاط مرکزی) حیاط مرکزی شبستانی (حجره‌دار)
گونه شناسی معماری مساجد محلله‌ای شهر سندج در دوره قاجار	زارعی، محمدابراهیم. ۱۳۹۴. گونه شناسی معماری مساجد محلله‌ای شهر سندج در دوره قاجار. مطالعات شهر ایرانی اسلامی، (۱۹)، ۲۸-۱۵	بر اساس محصولیت فضایی و جهت‌گیری آنان	۱۴	۵	دو ایوانی در جبهه‌های شرقی- غربی، یک ایوانی در جبهه جنوبی، یک ایوانی دوطبقه، یک ایوان در جبهه شرقی، بدون ایوان
گونه شناسی معماری مساجد تبریز و باکو در دوره قاجار	فرمانی، شهناز، معماریان، غلامحسین. ۱۴۰۱. گونه شناسی معماری مساجد تبریز و باکو در دوره قاجار. مطالعات معماری ایران.	بر اساس اندام‌های فضایی	۲۸	۳	مساجد گنبد خانه‌ای، مساجد گنبد خانه‌ای با رواق اطراف، مساجد شبستانی
تحلیل پیکربندی مسجد مدرسه‌های ایران دوره صفوی تا قاجار	اسماعیلی، بیتا، حسینی، اکرم. ۱۳۹۹. تحلیل پیکربندی مسجد-مدرسه‌های ایران در دوره صفویه و قاجار. معماری اقلیم گرم و خشک: (۱۲)۸، ۲۴۴-۲۲۲	بر اساس سطح دسترسی به حیاط	۴۳	۲	ارتباط هم‌زمان مسجد و مدرسه به حیاط، ارتباط جداگانه مسجد و مدرسه به حیاط
الگوهای ترکیب اندام‌های بنیادین معماری مساجد شهر اصفهان در دوره صفویه	بلالی اسکویی، آریتا، زارعی، سحر، و حیدری ترکمانی، مینا. ۱۳۹۹. الگوهای ترکیب اندام‌های بنیادین معماری مساجد شهر اصفهان در دوره صفوی. معماری اقلیم گرم و خشک: (۱۱)۸، ۱۵۰-۱۲۵	بر اساس اندام‌های فضایی	۲۴	۳	مساجد شبستانی، مساجد گنبدخانه‌ای، مساجد شبستانی- گنبدخانه‌ای
گونه شناسی و قابلیت گرافیکی آرایه‌های معماری مسجد امام کرمان (مسجد ملک)	زمانی بابگهری، فاطمه، و یوزباشی، عطیه. ۱۳۹۸. گونه شناسی و قابلیت گرافیکی آرایه‌های معماری مسجد امام کرمان (مسجد ملک). هنرهای تجسمی (هنرهای زیبا): ۲۴(۴)، ۱۰۱- ۱۱۰	بر اساس نقوش ترئینی	۱	۵	انتزاعی، حاشیه پردازی، گره چینی، اسلیمی و مقرنس
گونه شناسی مسجد - مدرسه‌های دوره قاجار	مهدوی نژاد، محمدجواد، قاسم پورآبادی، محمدحسین، و محمدلوی شبستری، آیسا. ۱۳۹۲. گونه شناسی مسجد - مدرسه‌های دوره قاجار. مطالعات شهر ایرانی اسلامی: (۱۱)، ۱۵-۵	بر اساس نحوه دسترسی و چیدمان کاربری‌ها	۴۰	۳	پلان واحد با کاربری مجزا از هم به‌عنوان مسجد و مدرسه، کاربری مسجد و مدرسه در هم ادغام شده‌اند، عملکرد مسجد و مدرسه کاملاً جدا از هم و در کنار یکدیگر

۳- روش تحقیق

پژوهش حاضر به شیوه توصیفی- تحلیلی انجام شده است. در این راستا، ابتدا تلاش شد با جمع‌آوری اطلاعات لازم از طریق مطالعه پرونده‌ها و مستندات موجود در مرکز اسناد میراث فرهنگی، مطالعه کتب و منابع مرتبط و همچنین بازدید

میدانی از مساجد استان، مستندات و مدارک ۴۲ مسجد ثبتی و تاریخی کرمان از دوره صفاریان تا پایان دوره پهلوی اول تهیه شود. باین حال، به دلیل کمبود اطلاعات ثبتی و نیز وقوع تخریب و مداخلات در برخی از مساجد، تعدادی مساجد از مجموعه موردبررسی حذف شده و درنهایت، ۳۳ مسجد به عنوان نمونه های مورد مطالعه انتخاب شد. سپس، گونه بندی ابتدایی بر اساس انواع محصوریت فضایی و سپس زیرگونه ها بر اساس نوع عناصر و اندام های فضایی مورد استفاده در هر مسجد انجام شد و نهایتاً انواع چیدمان فضایی مساجد مورد بحث قرار گرفته است.

۴- گونه و گونه شناسی

در زبان فارسی واژه گونه یا تیپ را می‌توان به گروه خاصی با یک ویژگی یا علامت مشخص نسبت داد (معماریان، ۱۳۹۲). گونه یک شما یا طرح‌واره است که در آن می‌توان ویژگی‌های مشترک یک گروه از بناها را دید. سؤال اصلی در اینجا نوع نگاه به ویژگی‌های مشترک است (معماریان، ۱۳۹۲). گونه مانند فضا و شکل با توجه به نگاه کاربر آن قابل تفسیر است اگرچه آن دارای تعریف مشخص است و به آن می‌توان نماینده گروهی از اشیا با ویژگی‌های مشترک گفت اما تعریف ویژگی‌ها بسته به تفسیر آن قابل تغییر است (معماریان، ۱۳۹۲). در ابتدایی‌ترین لایه‌های معنای گونه شناسی، تلاش بر شناخت، دسته‌بندی و طبقه‌بندی موضوعات مورد مطالعه است که برحسب ویژگی‌های مشترک، معمولاً معطوف به ویژگی‌های شکلی اثر است (خادمزاده و دیگران، ۱۳۹۶). راپپورت گونه شناسی را تلاشی می‌داند برای قرار دادن مجموعه‌ای از اشیای پیچیده در یک مجموعه‌ی منظم برای دستیابی به عمومیت بیشتر در جهت شناخت و برنامه‌ریزی (جیحانی، ۱۴۰۱). گونه شناسی دسته‌بندی نمونه‌ها بر اساس معیارهای مشترک است. حال این معیارها ممکن است شکلی و یا مرتبط با عملکرد فضاهای معماری اینیه باشد. در فرایند گونه شناسانه، با بررسی مجموعه خصوصیات مورفولوژیکی یا شکل و فضای بناها و یافتن وجه افتراق و اشتراک آنان، انبیه دسته‌بندی خواهند شد (خمیری، ۱۳۹۶).

۵- پراکندگی و موقعیت جغرافیایی مساجد تاریخی ثبتی استان کرمان

طبق آخرین تقسیمات کشوری، استان کرمان از ۲۳ شهرستان تشکیل شده است، که از این تعداد ۷ شهرستان دارای مساجد تاریخی ثبت شده و یا دارای ظرفیت ثبتی هستند. در نقشه زیر موقعیت شهرستان‌های دارای مساجد ثبتی و تاریخی در استان کرمان، که در مقاله مورد تحلیل قرار گرفته است، مشخص شده است. شهرستان کرمان با ۲۱ مسجد بیشترین تعداد مساجد ثبت شده در استان را داراست و پس از آن شهرستان بم با ۴ مسجد در جایگاه بعدی قرار دارد. در جدول ۲ زیر فهرستی از شهرستان‌های دارای مساجد ثبتی و تاریخی (غیر ثبتی) که یا تخریب شده‌اند یا نیمه سالم هستند به همراه تعداد مساجد موجود در هر شهرستان ارائه شده است.



تصویر ۱: پراکندگی و موقعیت جغرافیایی مساجد تاریخی استان کرمان. نگارندگان

جدول ۲: تعداد مساجد ثبتی و غیر ثبتی در هفت شهرستان استان کرمان. نگارندگان

تعداد	مساجد		شهرستان
	تاریخی (غیر ثبتی)	ثبتی	
۲۱	امام حسن مجتبی - خبیص	جامع مظفری - پامنار - گنجعلی خان - ملک - وکیل - حاج آقا علی - پاکتنگ - گل مشکی - ملک دینار - آقا غلام علی - ته باغ الله - آیت الله - امام حسن قناتغستان - جامع قناتغستان - جامع هوتک - سید یوسف ترابی - کربلایی صادق - طباطبایی - جامع باغین	کرمان
۴	سید - اسعدالدوله	جامع ارگ - وکیل	بم
۲	-	لاهیجان - فردوسیه نوق	رفسنجان
۲	دستکند میمند	شهرکهنه	شهربابک
۱	-	باغابر	بردسیر
۲	-	خواجه شریف - بیاض	انار
۱	-	قلعه	زرنده

۶- قدمت و اسامی مساجد استان کرمان

برخی از تاریخ نگاران، موقعیت قرارگیری یکی از نخستین مسجدهای جهان اسلام را به بم نسبت داده اند. این مسجد با نام حضرت رسول (ص) در سال ۲۶ ه.ق ساخته شد (گلاب زاده، ۱۳۹۴) و اکنون تنها بخشی از ستون ایوان آن باقی مانده است. بیشترین مساجد تاریخی باقیمانده در استان کرمان متعلق به دوره قاجار و در شهرستان کرمان است. در جدول ۳ اسامی مساجد استان کرمان همراه با دوره تاریخی ساخت بنا نشان داده شده است.

جدول ۳: قدمت مساجد تاریخی استان کرمان. نگارندگان

تعداد	مسجد	دوره
۱	جامع ارگ (بم)	صفاریان
۲	ملک - خبیص (کرمان)	سلجوقیان
۲	جامع مظفری - پامنار (کرمان)	آل مظفر
۳	گنجعلی خان (کرمان) / شهرکهنه (شهربابک) / خواجه شریف (انار)	صفویه
۲۲	وکیل - حاج آقا علی - پاکتنگ - گل مشکی - ملک دینار - آقا غلام علی - ته باغ الله - آیت الله - امام حسن قناتغستان - جامع قناتغستان - جامع هوتک - سید یوسف ترابی - کربلایی صادق (کرمان) / وکیل - سید - اسعدالدوله (بم) / لاهیجان - فردوسیه نوق (رفسنجان) / بیاض (انار) / قلعه (زرنده) / باغابر (بردسیر) / دستکند میمند (شهربابک)	قاجار
۳	طباطبایی - جامع باغین - امام حسن مجتبی (کرمان)	پهلوی اول

۷- عناصر فضایی مساجد استان کرمان

مساجد در دوره های تاریخی و مناطق مختلف، عناصر فضایی مختلفی را در خود جای می دهند که همه مساجد، الزاماً همه ی اندام ها و عناصر را ندارند. عناصر فضایی که در مساجد استان کرمان مورداستفاده قرار گرفته اند شامل شبستان، ایوان، رواق، حیاط و گنبد خانه است. در جدول ۴ نوع عناصر فضایی و تعداد آن ها در مساجد کرمان مشخص شده است.

جدول ۴: تعداد عناصر فضایی تشکیل‌دهنده مساجد استان کرمان. نگارندگان

مسجد	عناصر فضایی				
	شبستان	ایوان	رواق	حیاط	گنبدخانه
۱	ملک (کرمان)	۴	۴	۱	۱
۲	خبیص (کرمان)	۱	-	۲	-
۳	جامع مظفری (کرمان)	۴	۴	۱	-
۴	پامنار (کرمان)	۱	-	۱	-
۵	گنجعلی خان (کرمان)	-	-	-	۱
۶	شهر کهنه (شهربابک)	۱	۳	۱	-
۷	خواجه شریف (کرمان)	۲	-	۱	-
۸	خبیص (کرمان)	۱	-	۲	-
۹	وکیل (بم)	۱	۲	۱	-
۱۰	حاج آقا علی (کرمان)	۱	-	۲	-
۱۱	پاکتنگ (کرمان)	۱	-	۱	-
۱۲	گل مشکی (کرمان)	۱	-	۱	-
۱۳	ملک دینار (کرمان)	۱	-	۱	-
۱۴	آقا غلام علی (کرمان)	۳	-	۱	-
۱۵	ته باغ لله (کرمان)	۱	۲	۱	-
۱۶	آیت‌الله (کرمان)	۱	-	-	-
۱۷	امام حسن قناتغستان (کرمان)	۱	-	۱	-
۱۸	جامع قناتغستان (کرمان)	۲	۱	-	۱
۱۹	لاهیجان (رفسنجان)	۱	۲	-	۱
۲۰	بیاض (انار)	۱	-	۱	-
۲۱	قلعه (زرند)	۱	۱	۱	-
۲۲	باغابر (بردسیر)	۱	-	۱	-
۲۳	جامع هوتک (کرمان)	۱	-	-	-
۲۴	سید (بم)	۱	۱	-	۱
۲۵	سید یوسف ترابی حیدری (کرمان)	۱	-	۱	-
۲۶	امام حسن مجتبی (کرمان)	۱	-	-	-
۲۷	فردوسیة نوق (رفسنجان)	۱	۱	-	۲
۲۸	کربلایی صادق (کرمان)	۱	-	-	-
۲۹	اسعدالدوله (بم)	۲	۲	-	۱
۳۰	طباطبایی (کرمان)	۱	-	-	۱
۳۱	جامع باغین (کرمان)	۲	-	۱	-
۳۲	جامع ارگ (بم)	۳	۳	-	۱
۳۳	دستکند میمند (شهربابک)	۱	-	-	-

۸- گونه‌شناسی مساجد استان کرمان

مساجد کرمان به لحاظ محصوریت فضایی در سه گونه اصلی قابل دسته‌بندی هستند. نخست مساجدی که تنها یک فضای بسته دارند. این فضای بسته می‌تواند یک شبستان تکی و یا یک گنبدخانه منفرد باشد. گونه دوم مساجدی هستند که از یک فضای بسته و یک فضای باز تشکیل شده‌اند. فضای بسته در این گونه از مساجد، یک شبستان است و فضای باز، حیاط (میانسرا) است. گونه سوم مساجدی هستند که دارای سه نوع فضای بسته، باز و نیمه‌باز هستند. بر اساس نوع

اندامها و عناصر فضایی مورد استفاده، این گونه به چهار زیرگونه، قابل تقسیم است که شامل (۱) شبستان، حیاط، ایوان (۲) شبستان، حیاط، رواق (۳) شبستان، حیاط، ایوان، رواق و (۴) شبستان، گنبدخانه، حیاط، ایوان و رواق است.

جدول ۵: گونه‌ها و زیرگونه‌های مساجد استان کرمان با توجه به محصوریت و اندام‌های فضایی. نگارندگان

تعداد	نام مسجد	زیرگونه (بر اساس اندامها و عناصر فضایی)	گونه
۵	آیت‌الله - امام حسن مجتبی - کربلایی صادق - جامع هوتک (کرمان) / دستکند میمند (شهربابک)	شبستان	مساجد تک فضایی (تنها دارای یک فضای بسته)
۱	گنجعلی خان (کرمان)	گنبدخانه	
۱۲	خیبص - پامنار - وکیل - پاکتنگ - ملک دینار - آقا غلام علی - سید یوسف ترابی - طباطبایی - امام حسن قناتغستان - جامع باغین (کرمان) / باغبر (بردسیر) / خواجه شریف (انار)	شبستان + حیاط	مساجد دارای فضای بسته و باز
۸	جامع مظفری - جامع قناتغستان (کرمان) / لاهیجان - فردوسیة نوق (رفسنجان) / اسعدالدوله - وکیل بم - سید - جامع ارگ (بم)	شبستان + حیاط + ایوان	مساجد دارای فضای بسته، باز و نیمه‌باز
۳	حاج آقا علی - گل مشکی (کرمان) / بیاض (انار)	شبستان + حیاط + رواق	
۳	شهرکهنه (شهربابک) / ته باغ لله (کرمان) / قلعه (زرنده)	شبستان + حیاط + ایوان + رواق	
۱	ملک (کرمان)	شبستان + حیاط + ایوان + رواق + گنبدخانه	

۸-۱- مساجد تک فضایی (تنها دارای فضای بسته)

در طراحی برخی مساجد تاریخی کرمان، فقط از فضای بسته استفاده شده که این فضاها شامل فضاهایی مانند شبستان و یا گنبدخانه می‌باشند. این نوع مساجد به عنوان مساجد تک فضایی شناخته می‌شوند و فقط از یک نوع محصوریت فضایی، یعنی فضای بسته، استفاده می‌کنند و فاقد فضای باز و نیمه‌باز هستند. این طراحی به دو زیرگونه شبستانی و گنبدخانه‌ای تقسیم می‌شود. تعداد ۶ مسجد در این گونه قرار می‌گیرند، که ۵ مسجد شبستانی و ۱ مسجد گنبدخانه‌ای است.

۸-۱-۱- زیرگونه شبستانی

زیرگونه شبستانی تنها از یک فضای بسته ستون‌دار تشکیل شده است. زیرگونه شبستانی دارای دو حالت است: حالت اول که کشیدگی شبستان عمود بر محور قبله است. این حالت در سه مسجد دیده شده است: مسجد جامع هوتک کرمان، مسجد کربلایی صادق کرمان، مسجد امام حسن مجتبی کرمان. در حالت دوم، کشیدگی شبستان، هم‌راستا با محور قبله است. این حالت نیز در یک مسجد رؤیت شده و مسجد آیت‌الله کرمان از این نمونه است.

۸-۱-۲- زیرگونه گنبدخانه

زیرگونه گنبدخانه از یک فضای بسته گنبدی تشکیل می‌شود. این الگو فقط در مسجد گنجعلیخان کرمان دیده می‌شود.



تصویر ۲: گنبدخانه مسجد گنجعلیخان کرمان. نگارندگان

جدول ۶: مساجد دارای فضای بسته. نگارندگان (جهت قبله در تمام نقشه‌ها به سمت چپ است)

گونه	زیرگونه	نوع استقرار و چیدمان فضایی اندام‌های اصلی	پلان مساجد
مساجد تک فضایی (تنها دارای یک فضای بسته)	شبستانی	کشیدگی عمود بر قبله	جامع هوتک (کرمان) کربلایی صادق (کرمان) امام حسن مجتبی (کرمان)
		کشیدگی در راستای قبله	ایت الله (کرمان)
	گنبدخانه ای		گنجعلی خان (کرمان)

۸-۲- مساجد دارای فضای بسته و باز

این گونه از مساجد اندام‌هایی با دو نوع محصوریت فضایی، یعنی فضای بسته و فضای باز دارند. فضای شبستان به عنوان فضای بسته و فضای حیاط به عنوان فضای باز است. در استان کرمان ۱۲ مسجد از این گونه دیده می‌شود که بر اساس نوع قرارگیری اندام‌های اصلی به شش حالت تقسیم می‌شوند: (۱) شبستان در سمت غرب (۲) شبستان در سمت شرق (۳) شبستان در سمت شمال (۴) شبستان میان دو حیاط (۵) شبستان در سه سمت (۶) حیاط میان دو شبستان.

۸-۲-۱- زیرگونه شبستان- حیاط

در زیرگونه حیاط و شبستان، فضای حیاط به عنوان فضای باز و فضای شبستان به عنوان فضای بسته در نظر گرفته می‌شود. همان‌طور که بیان شد در این زیرگونه، بر اساس نوع قرارگیری اندام‌های اصلی، طراحی به شش حالت تقسیم می‌شود. در حالت اول، شبستان در سمت غرب قرار دارد به طوری که شبستان در سمت راست حیاط قرار می‌گیرد. چهار مسجد که در این حالت قرار دارند عبارت‌اند از: مسجد جامع باغین کرمان، مسجد پامنار کرمان، مسجد امام حسن قناتغستان کرمان و مسجد باغبر بردسیر. در حالت دوم، شبستان در جبهه شرقی بنا واقع شده است، به طوری که شبستان در سمت چپ حیاط قرار دارد. دو مسجد که در این الگو قرار دارند عبارت‌اند از: پاکتنگ کرمان و ملک دینار کرمان. حالت سوم شبستان در سمت شمال و حیاط در پایین شبستان قرار می‌گیرد که دو مسجد که در این حالت قرار دارند عبارت‌اند از: مسجد طباطبایی کرمان و مسجد سید یوسف ترابی حیدری کرمان. در حالت چهارم شبستان میان دو حیاط قرار می‌گیرد که دو مسجد خبیص کرمان و وکیل کرمان در این دسته قرار دارند. حالت پنجم شبستان در سه سمت است و حیاط در قسمت جنوب که مسجد آقا غلام علی کرمان در این حالت قرار دارد و در آخرین حالت، حیاط میان دو شبستان است که مسجد خواجه شریف کرمان در این دسته قرار دارد.



تصویر ۳: مسجد آقا غلام علی کرمان. نگارندگان

جدول ۷: مساجد دارای فضای بسته و باز. نگارندگان

پلان مساجد	نوع استقرار و چیدمان فضایی اندام‌های اصلی	زیرگونه	گونه
پامنار (کرمان)	جامع باغین (کرمان)	شبستان در سمت غرب	شبستان + حیاط فضای بسته و باز
باغابر (بردسیر)	امام حسن قناتقستان (کرمان)		
سید یوسف ترابی حیدری (کرمان)	طباطبایی (کرمان)	شبستان در سمت شمال	
ملک دینار (کرمان)	پاکتنگ (کرمان)	شبستان در سمت شرق	
وکیل (کرمان)	خیص (کرمان)	شبستان میان دو حیاط	
آقا غلام علی (کرمان)		شبستان در سه سمت	
خواجه شریف (کرمان)		حیاط میان دو شبستان	

۸-۳- مساجد دارای فضای بسته، باز و نیمه باز

این گونه از مساجد از ترکیب سه نوع فضا شامل فضای بسته، فضای باز و فضای نیمه باز تشکیل شده اند. فضای بسته شامل عناصری مانند شبستان و گنبدخانه است که به طور کامل از اطراف محصور می شوند و برای فعالیت های اصلی مسجد مورد استفاده قرار می گیرند. منظور از فضای باز، حیاط مسجد است. فضای نیمه باز شامل ایوان یا رواق است که از یک یا دو طرف باز هستند و به عنوان مفصل ارتباطی بین فضای باز و بسته عمل می کنند. بنابراین، با ترکیب این سه نوع فضا و عناصر معماری مذکور، این گونه از مساجد تاریخی کرمان شکل گرفته اند. تعداد مساجد در این گونه ۱۵ مورد است. این گونه به چهار زیرگونه تقسیم می شود که شامل زیرگونه شبستان-حیاط-ایوان، شبستان-حیاط-رواق، شبستان-حیاط-رواق-ایوان و شبستان-حیاط-رواق-ایوان-گنبدخانه می شوند. زیرگونه ها بر اساس قرارگیری اندام های اصلی به حالت های مختلف تقسیم می شوند که در ادامه به آن ها پرداخته می شود.

۸-۳-۱- زیرگونه شبستان-حیاط-ایوان

این زیرگونه از عناصر فضایی شبستان به عنوان فضای بسته، حیاط به عنوان فضای باز و ایوان به عنوان فضای نیمه باز تشکیل شده است. بر اساس نوع قرارگیری و تعداد اندام های اصلی مساجد این زیرگونه به پنج حالت مختلف تقسیم شده است. حالت تک ایوان مجزا از شبستان، که مسجد سید بم و مسجد فردوسیة نوق رفسنجان نمونه های این حالت هستند. حالت تک ایوان بین دو شبستان که در مسجد جامع قناتغستان دیده می شود. حالت دو ایوانی که مسجد اسعدالدوله بم، مسجد وکیل بم و مسجد لاهیجان (رفسنجان) از این نوع هستند. حالت سه ایوانی در مسجد جامع ارگ بم وجود دارد و در آخر حالت چهار ایوانی در مسجد جامع مظفری کرمان دیده می شود.



تصویر ۴: مسجد جامع قناتغستان کرمان. نگارندگان

۸-۳-۲- زیرگونه شبستان-حیاط-رواق

زیرگونه ای از مساجد با ترکیب شبستان به عنوان فضای بسته، حیاط به عنوان فضای باز و رواق به عنوان فضای نیمه باز شکل می گیرد. این زیرگونه بر اساس نوع قرارگیری اجزای اصلی به سه حالت دیده می شود. حالت اول، رواق هم راستا با شبستان: رواق و شبستان به صورت موازی در مجاورت هم قرار می گیرند. مسجد بیاض انار واقع در کرمان به این حالت است. حالت دوم رواق بین دو حیاط: رواق بین دو حیاط قرار می گیرد و حیاط ها را به هم متصل می کند که مسجد حاج آقا علی واقع در کرمان به این صورت است. در حالت سوم، رواق عمود بر شبستان قرار می گیرد که مسجد گل مشکی کرمان به این صورت است.



تصویر ۵: شبستان مسجد حاج آقا علی کرمان. نگارندگان

۸-۳-۳- زیرگونه شبستان - حیاط - ایوان - رواق

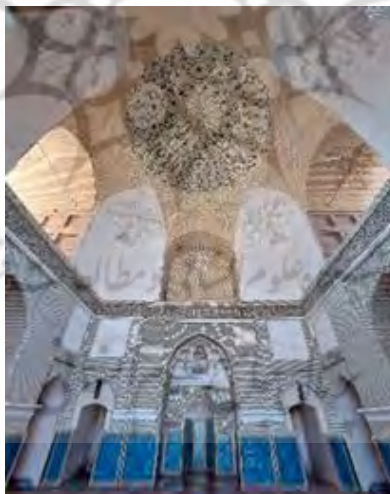
این زیرگونه با ترکیب شبستان به عنوان فضای بسته، حیاط به عنوان فضای باز و ایوان و رواق به عنوان فضاهای نیمه باز، شکل می گیرد. این زیرگونه شامل دو حالت مختلف است که بر اساس نوع قرارگیری اجزای اصلی تعریف می شوند. حالت دو ایوانه؛ در این حالت، دو ایوان در دو سمت حیاط و مقابل یکدیگر قرار می گیرند. مسجد شهرکهنه شهر بابک و مسجد ته باغ الله کرمان این گونه طراحی شده اند. حالت دوم نیز به صورت تک ایوانه است که مسجد قلعه (زرند) به این صورت است.



تصویر ۶: مسجد ته باغ الله کرمان. نگارندگان

۴-۳-۸- زیرگونه شبستان - حیاط - ایوان - رواق - گنبدخانه

کامل ترین زیرگونه از مساجد کرمان از نظر تنوع اندامها با ترکیب شبستان و گنبدخانه به عنوان فضای بسته، حیاط به عنوان فضای باز و ایوان و رواق به عنوان فضاهای نیمه باز تشکیل می شود. تنها مسجد ملک کرمان است که تمامی این اندامها را دارد. در این مسجد، ایوان و رواق به عنوان فضای نیمه باز، شبستان و گنبدخانه به عنوان فضای بسته و حیاط به عنوان فضای باز تمامی اجزا را به هم متصل می کند.



تصویر ۵: گنبدخانه مسجد ملک کرمان. نگارندگان

جدول ۸: مساجد دارای فضای بسته، باز و نیمه باز. نگارندگان

گونه	زیرگونه	نوع استقرار و چیدمان فضایی اندامهای اصلی	پلان مساجد
فضای بسته، باز و نیمه باز	شبستان + حیاط + ایوان	تک ایوان مجزا از شبستان	فردوسیة نوق (رفسنجان)
			سید (بم)

جامع قناتستان (کرمان)	تک ایوانی بین دو شبستان	
وکیل (بم) اسعدالدوله (بم)	دو ایوانی	
لاهیجان (رفسنجان)		
جامع ارگ (بم)	سه ایوانی	
جامع مظفری (کرمان)	چهار ایوانی	
بیاض (انار)	رواق هم‌راستا با شبستان	
حاج آقا علی (کرمان)	رواق بین دو حیاط	شبستان + حیاط + رواق
گل مشکی (کرمان)	رواق عمود بر شبستان	

ته باغ لله (کرمان)	شهر کهنه (شهربابک)	دو ایوانه	شبهستان + حیاط + ایوان + رواق
قلعه (زرنده)	تک ایوانه		
ملک (کرمان)			شبهستان + حیاط + ایوان + رواق + گنبدخانه

۸-۴- گونه خاص

یکی از مساجد خاص و منحصر به فرد استان کرمان، مسجدی دستکند در روستای صخره‌ای و دستکند میمند کرمان است. ساخت این مسجد به جد شیخ محمود مدیح المکتبی منتسب و ذکر شده که وی پس از بازگشت از سفر حج در سال ۱۲۴۰ هجری، این مسجد را ساخته و یا مرمت کرده است. کلیت فضای مسجد، شبهستانی ارگانیکی و غار مانند است که دارای سه ستون است. این سه ستون از دل کوه (صخره) تراشیده شده و محراب، سکوها و حتی جاکفشی‌های داخل دیوارها نیز به صورت دستکند و تراشیده شده از دل صخره است. مساحت مسجد حدود ۱۲۰ مترمربع است. (ابراهیمی میمند، ۱۳۸۶)



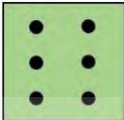
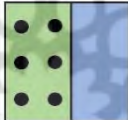
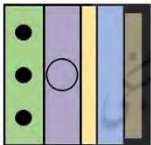
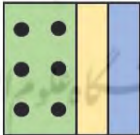
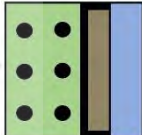
تصویر ۶: مسجد دستکند میمند. (ابراهیمی میمند، ۱۳۸۶)

۹- نتیجه گیری

این پژوهش باهدف شناخت و گونه شناسی مساجد تاریخی استان کرمان انجام شد. در این راستا تمامی مساجد ثبتی استان، علاوه بر چند مسجد تاریخی که پتانسیل ثبت را دارند ولی اسناد آن‌ها در میراث مشاهده نشد مورد بررسی قرار گرفتند. نهایتاً ۳۳ مسجد از دوره صفاریان تا دوره پهلوی اول مورد تحلیل قرار گرفت. در گونه‌بندی اولیه، تحلیل به لحاظ محصوریت فضایی، انجام شد و مساجد به سه گونه کلی تقسیم شدند. (۱) مساجدی که به صورت تک فضایی تنها از یک فضای بسته تشکیل شده‌اند. (۲) مساجدی که از فضای بسته و باز تشکیل شده‌اند. (۳) مساجدی که دارای فضای بسته، باز و نیمه‌باز هستند. در گام بعدی هر یک از گونه‌ها به لحاظ نوع اندام فضایی بکار گرفته در آن‌ها به زیرگونه‌هایی تقسیم

شدند که خلاصه آن در جدول ۹ نمایش داده شده است. مساجد تک فضایی که تنها دارای فضای بسته هستند با ۶ بنا، حدود ۱۸ درصد از مساجد استان کرمان را شامل می شود و در دو زیرگونه شبستانی و گنبدخانه ای می باشند. مساجدی که از فضای بسته و باز تشکیل شده اند با ۱۲ بنا، حدود ۳۶ درصد از مساجد استان را تشکیل می دهند و همگی ترکیبی از شبستان و حیاط هستند. مساجدی که دارای فضای بسته، باز و نیمه باز هستند با ۱۵ مورد، حدود ۴۶ درصد از مساجد استان را تشکیل می دهند و دارای ۴ زیرگونه شامل (۱) شبستان، حیاط، ایوان (۲) شبستان، حیاط، رواق (۳) شبستان، حیاط، ایوان، رواق (۴) شبستان، حیاط، ایوان، رواق، گنبدخانه هستند. تمامی زیرگونه ها به لحاظ نوع استقرار و چیدمان فضاها در کنار یکدیگر، حالات مختلفی داشتند که به تفصیل در جداول موجود در بدنه مقاله به آن ها اشاره شد. استان کرمان مسجیدی منحصر به فرد و دستکند نیز در روستای میمند دارد که در مقاله به عنوان موردی خاص به آن اشاره شده است.

جدول ۹: گونه و زیرگونه های مساجد تاریخی کرمان. نگارندگان

تعداد	زیرگونه				گونه
۶ مسجد (۱۸٪)	گنبدخانه ای 		شبستانی 		مساجد تک فضایی و تنها دارای یک فضای بسته
۱۲ مسجد (۳۶٪)	شبستان + حیاط 				مساجد با فضای بسته و باز
۱۵ مسجد (۴۶٪)	شبستان + حیاط + ایوان + رواق + گنبدخانه 	شبستان + حیاط + ایوان + رواق 	شبستان + حیاط + رواق 	شبستان + حیاط + ایوان 	مساجد با فضای بسته، باز و نیمه باز

منابع

- ابراهیمی میمند، کبری. ۱۳۸۶. میمند شاهکار جاودان. کرمان: مرکز کرمان شناسی
- اسماعیلی، بیتا، حسینی، اکرم. ۱۳۹۹. تحلیل پیکره بندی مسجد-مدرسه های ایران در دوره صفویه و قاجار. معماری اقلیم گرم و خشک: ۲۲۲-۲۴۴
- بلالی اسکویی، آریتا، زارعی، سحر، و حیدری ترکمانی، مینا. ۱۳۹۹. الگوهای ترکیب اندام های بنیادین معماری مساجد شهر اصفهان در دوره صفوی. معماری اقلیم گرم و خشک: ۸ (۱۱)، ۱۲۵-۱۵۰
- جیحانی، حمیدرضا و صابری، ثمینه. ۱۴۰۱. گونه شناسی معماری مساجد بازار تاریخی کاشان. کاشان شناسی. ۱۵ (۲). ۶۵-۱۰۰
- خادم زاده، محمد حسن و معماریان، غلامحسین و صلواتی، کامیار. ۱۳۹۶. گونه شناسی تحلیلی مساجد تاریخی حوزه فرهنگی کردستان. مطالعات معماری ایران، ۱۱، ۱۰۳-۱۲۴

- خمیری، رضا، پاسیان، رجبعلی، رونده، حسن. (۱۴۰۰). گونه‌شناسی مساجد بلوچستان ایران، از دوره قاجاریه تا معاصر. مطالعات معماری ایران، ۶(۱۱)، ۱۸۹-۲۰۵
- زارعی، محمدابراهیم. ۱۳۹۴. گونه‌شناسی معماری مساجد محله‌ای شهر سنج در دوره قاجار. مطالعات شهر ایرانی اسلامی، ۱۹(۱)، ۱۵-۲۸
- زمانی بابگهری، فاطمه، و یوزباشی، عطیه. ۱۳۹۸. گونه‌شناسی و قابلیت گرافیکی آرایه‌های معماری مسجد امام کرمان (مسجد ملک). هنرهای تجسمی (هنرهای زیبا): ۲۴(۴)، ۱۰۱-۱۱۰
- زمر رشیدی، حسین. ۱۳۸۸. مسجد در معماری ایران. تهران: زمان.
- معاریان، غلامحسین و طبرسی، محمد علی. ۱۳۹۲. گونه و گونه‌شناسی معماری. انجمن علمی معماری و شهرسازی ایران، ۶(۶): ۱۰۳-۱۱۴



Original Research Article

Architectural typology of historical mosques of Kerman Province based on spatial structureSeyed Mohammad Hossein Zakeri^{1*}, Sahar al-Sadat Saeed²

- 1- Associate professor, Department of Architecture, Faculty of Art and Architecture, Shiraz University, Shiraz, Iran.
- 2- MA in architecture, Department of Architecture, Faculty of Art and Architecture, Shiraz University, Shiraz, Iran.

doi 10.22034/AHDC.2024.21606.1802

Received:
April 10, 2024

Accepted:
November 2, 2024

Keywords:
Typology, Mosque
Architecture,
Spatial structure,
Kerman mosques

Abstract

Kerman Province, with its deep roots in the history and civilization of Iran, has housed valuable cultural heritage, of which mosques have always held a special place as one of the main historical and cultural manifestations. However, it seems that the mosques of Kerman have not been studied as much as they deserve. Therefore, this research aims to provide better understanding and typology of those mosques using a descriptive-analytical research method. All the registered historical mosques of Kerman Province, from the Safavid period to the end of the first Pahlavi period, were examined. In the initial stage of the study, 42 mosques were identified, but, due to the destruction of some mosques or the lack of necessary documents, 33 mosques were ultimately subjected to the final examination. The mosques were examined based on their spatial elements and organs, as well as their spatial enclosure. As a result of this research, the mosques of Kerman Province were divided into three main types: single-space mosques with only an enclosed space, mosques with open and enclosed spaces, and mosques with open, semi-open, and enclosed spaces. Each type was further divided into different subtypes based on the type of the spatial organ used to create the enclosure, and the different states of each subtype were described based on the type of the arrangement and layout of the spaces.

E-ISSN: 2645-372X /© 2023. Published by Yazd University This is an open access article under the CC BY 4.0 License (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

